

4. Юрченко Д. Ю. Підприємницька, благодійницька та меценатська діяльність родини Харитоненків в другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2013. 20 с.
5. Зисерман Е. И. Киевские контракты и их значение для сахарной промышленности в прошлом и настоящем // Вісник цукрової промисловості. Київ, 1923. № 3. С. 10–12.
6. Марголин Д. М. Свеклосахарная промышленность в Юго-Западном крае // Записки по свеклосахарной промышленности КОИРТО. Киев, 1913. Т. 43. С. 168–169.
7. Цейтлін С. М. До характеристики цукрового ринку Київщини: цукрова торгівля і біржові обороти перед війною // Праці семінару для виучування народного господарства України. Київ, 1927. Вид. 2. С. 53–54.
8. Толпыгин М. А. Ответы на все вопросы, предложенные Императорским Русским Техническим обществом относительно сахарной промышленности для съезда членов Императорского Русского Технического общества в 1896 г. Киев, 1896. С.25.
9. Марголин Д. М. Как удешевить сахар? Записки по свеклосахарной промышленности КОИРТО. Киев, 1913.
10. Толпыгин М. А. Пояснения и дополнения к обзору сахарной промышленности в России за производство сахароварения 1914/1915 г. Киев, 1916. С. 9.
11. Ланге П. В. Сахарорафинадный рынок во время войны и революции // Вісник цукрової промисловості. Київ, 1924. № 3-4. С. 54.

УДК 9+321.01/07

Назар Котельницький
(м. Чернігів)

**ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО
САМОВРЯДУВАННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
НА ПОЧАТКУ 80-х РР. ХІХ СТ.:
ВІЗІЯ ЗЕМСЬКИХ ЛІБЕРАЛІВ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ**

У публікації розглядається візія ліберальних земців північної України на модернізацію селянського самоврядування у Російській імперії на етапі 80-х рр. ХІХ ст. Автор, проаналізувавши історичні першоджерела, приходять до висновку про те, що погляди земських лібералів на проблеми трансформації селянського самоврядування були органічною та невід'ємною складовою цілісної програми перетворень у Російській імперії, яку презентували члени опозиційної аристократичної фронди у земських інституціях регіону.

Ключові слова: ліберальні земці, селянське самоврядування, Кахановська комісія, проекти перетворень.

Серед комплексу аспектів політичної діяльності ліберальних земців північної України – малодослідженої проблематики української історіографії, маловідомим сегментом залишається бачення земськими лібералами Північного Лівобережжя питання про модернізацію селянського самоврядування на початку 80-х рр. ХІХ ст. Спробуємо у

лаконічному вигляді проілюструвати сутність позиції та поглядів опозиційної аристократичної фронди, використовуючи першоджерела.

Кристалізації формування візії проблеми ліберальними земцями сприяло створення восени 1881 р. Кахановської комісії, яка повинна була розробити проект широкомасштабної реформи місцевого самоврядування у Російській імперії та представити її новому монарху – імператору Олександру III. За задумом столичної бюрократії та верхівки реакційно-ортодоксальної аристократичної корпорації, новий державний орган, який у більшості своїй складався з представників чиновництва вищих рангів, мусив зібрати домінуючі позиції у регіонах з приводу трансформації селянського врядування у провінції та дати старт черговому етапу перетворень у державі, оскільки вбивство Олександра II, розгул терористичних акцій революціонерів-народників, поява, консолідація та публічне позиціонування опозиційної аристократичної фронди у земських інституціях, значне поширення демократичних і конституційних ідей прямо загрожували існуванню самодержавства у країні. Російський абсолютизм, бажаючи будь-що вижити, був змушений формувати цілісну консервативну програму, яка б нівелювала будь-які симптоми революційних змін в імперії. Одним з головних об'єктів у практичній реалізації вказаної політики, яку сучасники влучно назвали добою Контрреформ, стали земські установи, адже саме вони стали осередком легальної, конструктивної, публічної опозиції російському деспотизму. Формальним приводом для обструкції інститутів стали обвинувачення земських органів у нездатності розв'язання місцевих проблем та великих бюджетних кошторисах їх діяльності. Але насправді, кліку царських сановників дуже драгувала виборність усіх інститутів місцевого самоврядування у регіонах та яскраві ліберальні тенденції їх розвитку, що викликало люті емоції у верховної бюрократії [1, с. 33-35].

Тим не менше, не бажаючи відразу лякати суспільство держави, адже тільки-но закінчився період «конституційних ілюзій» графа М. Лоріс-Мелікова, Олександр III все ж таки дозволив місцевій громадськості задекларувати свою позицію щодо модернізації селянського управління і направити комплекс своїх ідей та пропозицій у формі офіційних документів до Кахановської комісії, зокрема – Особливої наради для розробки проекту реформи місцевого самоврядування, під головуванням М. Каханова. Земська ліберальна партія північної України, отримавши черговий унікальний шанс для легального, публічного звернення до російської корони, не могла не використати цю вкрай слушну нагоду. Земські зібрання на півночі Лівобережної України з великим натхненням, бажанням і надіями почали обговорення проблем та перспектив реформування селянського врядування вже на осінніх сесіях 1881 р. Члени опозиційної

аристократичної фронди Північного Лівобережжя взяли активну участь у процедурах та процесах підготовки офіційної позиції інституцій місцевого самоврядування. Яку ж точку зору презентували представники земської опозиції? Проаналізуємо історичні джерела.

У вересні 1881 р. розпочалася сесія Сосницького повітового земського зібрання, у якому дуже активно та самовіддано працював член ліберальної партії Сіверщини – О. Карпинський. 10 вересня земські збори розглянули спеціальну доповідь повітової земської управи, яка була присвячена проблемам трансформації селянських органів управління загалом в імперії. Депутат О. Карпинський виступив з великою промовою по цьому питанню. Він вказав на те, що селянська верства держави знаходиться у катастрофічному економічному становищі. Проведені реорганізаційні заходи нічого по суті не дали – потрібні суттєві реформи. Гласний оприлюднив пакет першочергових модернізаційних кроків, який був для опозиціонерів принциповим: 1) негайна заміна подушного податку прогресивними фіскальними зборами; 2) всебічне та широкомасштабне зниження викупних платежів тимчасовозобов'язаних селян; 3) швидке впровадження системи дрібного поземельного кредиту, заснованого на двох принципах – мінімальні комерційні банківські відсотки та великі терміни надання кредитів. О. Карпинський заявив, що головною метою цих реформ є ліквідація повітових та губернських по селянським справам присутствій і волосних правлінь, як установ, що виконали свою функцію, і передача їх функцій повітовим земським управам, оскільки згідно діючого імперського законодавства, проблемами селянської страти повинні опікуватись органи місцевого самоврядування, у тому числі адміністративними питаннями, проблемами судового захисту.

Окремо, гласний наголосив на тому, що повітові земські управи будуть зобов'язані, у разі якщо пропозиції будуть затверджені верховною владою, узяти на себе принципово важливу місію по патронату та інституційному забезпеченню пільгового кредитування для селянства у провінції та радикальному прискоренню остаточного вирішення проблеми викупних платежів селянства, адже як місцева, так і державна влада не поспішають з розв'язанням цих пекучих проблем, а земські інститути є неупередженими у цьому плані, володіють достовірною інформацією, чудово розуміють генезу та глибинність проблематики. Завдання ж держави буде полягати у тому, щоб зменшити до мінімуму контроль за функціонуванням та діяльністю земських установ країни. О. Карпинський відзначив, що земським повітовим управам необхідно передати контрольні функції по сплаті податків і зборів, при цьому представники поліції можуть мати лише наглядові повноваження, обмежені штрафними

фіскальними процедурами, які будуть реалізовані лише через своїх уповноважених. Волосні старшини та сільські старости, до завершальної модернізації системи врядування, повинні перейти у підпорядкування повітових земських управ.

Особливу увагу О. Карпинський приділив самій кричущій проблемі життєдіяльності провінції. Депутат особливо наголосив, що вже давно назріла реформа етичного та морального гатунку. Принципово необхідно суворо заборонити систему тілесних покарань у державі, що є ганьбою та рабовласницьким архаїзмом. Гласний зазначив, що у Сосницькому повіті більшість селянських земельних володінь вже викуплені, а от з дворянськими маєтками існує величезна системна проблема – вони по факту є банкрутами. І це при тому, що колишні поміщицькі селяни сплатили більшість своїх фінансових зобов'язань. Виходячи з цього, потрібно змінювати акценти у внутрішній економічній політиці.

Промова О. Карпинського здобула успіх, і Сосницьке повітове земське зібрання, після обговорення проблеми, постановило більшістю голосів – 21 проти 4: схвалити у цілому озвучений О. Карпинським пакет пропозицій; представити його ініціативи як консолідовану думку Сосницького повітового земства Уряду Російської імперії [2, с. 76-80].

Потрібно зауважити, що конкретний кейс викладених О. Карпинським пропозицій був прямим відображенням базових засад соціально-політичної та економічної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України. З одного боку, прогресисти наполягали на невідкладній трансформації фіскального та банківського сектору економіки держави, шляхом імплантації західних інструментів у господарчий організм Російської імперії. З другого – виступали за негайну ліквідацію виконавчих своєю функцією органів врядування у провінції і передачі усіх повноважень земським інституціями, як єдиним установам у провінції, які відображали інтереси місцевого населення та могли виконувати увесь комплекс завдань, озвучений верховною владою. Визнання ж Сосницьким повітовим земським зібранням пропозицій О. Карпинського як консенсусної точки зору свідчить про те, що навіть в умовах чисельної меншості у зборах, члени аристократичної фронди яскраво та переконливо доводили позицію ліберальної партії як до громадськості краю, так і до середовища столичного чиновництва.

Якщо говорити про узгоджену позицію усіх земських інститутів північної України з вказаної проблематики, то потрібно зазначити, що і тут думка опозиціонерів перемогла. Спеціальна особлива комісія Чернігівського губернського земства, яка досліджувала проблему, 19 січня 1881 р. постановила – офіційно звернутись до Кахановської комісії, Уряду та Сенату з комплексом пропозицій, направлених на якісне реформування життєдіяльності селянських громад: 1) негайно

провести усі процедури викупу селянами своїх земельних наділів за допомогою центральної влади; 2) повітові та губернські по селянським справам присутствія ліквідувати як такі, що не виконали своїх функцій; 3) документацію ліквідованих присутствій передати мировим судовим органам у повітах; 4) рішуче знищити дисциплінарну владу поліцейських та судових справників у повітах та волостях; 5) з антикорупційною метою адміністративно встановити граничну вартість збору волосних судів у розмірі 30 рублів; 6) головною судовою апеляційною інституцією у провінції визнати мирові судові установи, оскільки вони зарекомендували себе як найбільш неупереджені та демократичні юридичні органи; 7) терміновим вольовим рішенням верховної влади відмінити у повному обсязі будь-які тілесні фізичні покарання, як анахронізм, несумісний з новою добою в історії держави; 8) передати виконання обов'язків по фіскальному стягненню податкових недоїмок до бюджетних кошторисів від волосних старшин, які ганебно себе показали, службовцям регіональних фінансових інститутів, становим приставам та сотникам [3].

Як бачимо, точка зору губернського земства у цілому була майже ідентичною поглядам опозиційної аристократичної фронди регіону. Щоправда, позиція щодо передачі проблем селянського врядування повітовим земським установам не була включена, але оскільки повітові земські зібрання самостійно надсилали документацію у Санкт-Петербург, це не було принциповим нюансом. Так чи інакше, ліберальні земці північної України розробили проект фактичного демонтажу первинної ланки управління на рівні громади у провінції: починаючи від передачі під патронат земських повітових органів функціонування селянських громад і закінчуючи визнанням мирових судових органів єдиною юридичною інституцією влади у провінції. Звісно, така філософія опозиціонерів не могла не викликати звинувачень центральної влади у спробах узурпації влади на рівні регіонів земськими інститутами місцевого самоврядування.

До кінця 1883 р. особлива нарада Кахановської комісії детально вивчала комплекс документації, який надійшов з усіх земських регіонів держави. У результаті тривалого обговорення був підготовлений консолідований проект документу для подання російському монарху, який передбачав: 1) посилення урядової влади у провінції шляхом створення змішаних, себто земських та адміністративних повітових і губернських присутствій, з домінуванням представників місцевих адміністрацій губернаторів; 2) розширення прав і свобод земських інституцій там, де це не протирічить імперативам верховної влади. Отже, де-факто, абсолютна більшість ініціатив ліберальної опозиційної фронди північної України була відхилена.

Вже під час роботи комісії й наради пост міністра внутрішніх справ Російської імперії отримав граф Д. Толстой, що принциповим чином змінило ситуацію – реакційний та ортодоксальний реванш став історичним фактом. У діяльності комісії почався консервативний поворот – головним завданням стало знищення «шкідливих» тенденцій суспільного розвитку країни, а саме ліберальних «метаморфоз». Наприкінці 1884 р. до складу органу увійшли «експерти» з регіонів Російської імперії, у тому числі неземських, що забезпечило чисельне домінування архаїчних консерваторів у складі комісії та наради. Підсумки діяльності не важко передбачити: в усіх розроблених документах особливо наголошувалось на принциповому значенні широкомасштабного відновлення станових громадських інститутів та всебічному і повноцінному утвердженні аристократичної корпорації як керівника життєдіяльності провінції та опори деспотичного режиму. Підготувавши, по суті, фундамент для розробки майбутньої земської контрреформи, Кахановська комісія наприкінці 1885 р. була ліквідована, а численні прогресивні пропозиції представників земських інституцій були відкинуті [4, с. 35-38]. На наше переконання, ці події стали фіналом яскравої епохи Великих реформ у Російській імперії.

У будь-якому разі слід відзначити, що візія земських лібералів українського Полісся на проблеми модернізації селянського самоврядування була органічною та невід’ємною складовою цілісної програми перетворень у Російській імперії, яку презентували члени опозиційної аристократичної фронди у земських інституціях регіону. В ідеологічній сфері – це намагання синтезувати державний режим абсолютизму з західними ідеалами децентралізації місцевого самоврядування, щоправда, без врахування інституту волосних земств, ідея якого з’явилася саме на початку 80 рр. XIX ст. У політичній галузі – вимоги негайного знищення архаїзмів суспільного життя рабовласницької доби в історії імперії. В економічній і соціальній царині – розробка та ініціювання комплексу невідкладних реформ, спрямованих на капіталістичну трансформацію економічної моделі та соціальної структури країни [5, с. 72-73, 154-155].

Узагальнюючи викладене можемо стверджувати, що питання реформації селянського самоврядування Російської імперії посідали належне місце у комплексі програмних засад земського ліберального руху на півночі Лівобережної України.

Джерела та література

1. Пирумова Н. М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. М.: Наука, 1977. 272 с.
2. Деятельность уездных земских собраний в 1881 году // Земский сборник Черниговской губернии. 1882. № 6-7. Чернигов: Земская типография, 1882. – 120 с.

3. Доклад комиссии губернского земского собрания сессии 1880 года по вопросу о преобразовании крестьянских учреждений // Земский сборник Черниговской губернии. 1881. №1-4. Чернигов: Земская типография, 1881. С. 59–68.
4. Пирумова Н. М. Вказ. праця.
5. Пирумова Н. М. Вказ. праця.

УДК 94 (477)

Володимир Студінський
(м. Київ)

ВИСВІТЛЕННЯ ТА АКЦЕНТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПИТАНЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ТВОРЧОСТІ ПАНАСА МИРНОГО

Зроблено спробу проаналізувати висвітлення соціально-економічних проблем у творах Панаса Мирного. Загалом у літературі XIX століття автори прагнули розглянути насамперед соціальні питання через призму опису героїв своїх творів, показати найбільш чіткі точки соціуму в цей період, філософськи віднайти шлях розв'язання даних проблем. Панас Мирний не був винятком. Його гостросоціальні твори «Хіба ревуть воли, як ясла повні», «Повія», «Подоріжжя од Полтави до Гадячого» та інші акцентували увагу читача на проблемах суспільства і змушували задумуватися над шляхами їх вирішення. Власне письменник таку проблематику будував на місцевому інформаційно-історичному матеріалі, що, у свою чергу, викликає інтерес і в краєзнавців сучасності при розкритті окремих сторінок Полтавщини.

Ключові слова: соціально-економічні проблеми, соціальна справедливість, свобода, експлуатація, відносини власності, земля, праця, Панас Мирний.

Практично вся творчість Панаса Мирного (П. Я. Рудченка) пронизана висвітленням та акцентуалізацією соціально-економічних проблем українського суспільства. В принципі, письменнику не потрібно було далеко ходити за матеріалом та інформацією для своїх творів, оскільки він працював, як би зараз сказали, в системі місцевого та регіонального управління. Тому, широкий інформативний матеріал надходив йому, як чиновнику, в офіційній кореспонденції, до того ж він часто пересувався по Полтавській губернії і бачив реальне життя своїх земляків, та й взагалі поводив себе активно в громадському житті. «Історичну заслугу Мирного, – писав М. Є. Сиваченко у вступній статті до семитомного видання творів письменника, – слід бачити передусім у тому, що він значно розширив межі і можливості реалістичного методу, незмірно підняв українську прозу, збагатив жанрово, відповів на суспільну потребу створення в рідній літературі соціального роману і повісті з народного життя» [1, с. VII]. Завдання даного дослідження не у дослідженні текстів Панаса Мирного з позицій мовно-літературних, а швидше, у історико-економічному